anmak amacıyla şiirlerini tazmin etmesini tavsiye eder. Fettâhî de bu tavsiyeye uyup bu şairlerin gazellerinin matla' beyitlerini alarak onları tazmin eder. **4.** *Dîvân*. Fettâhî'nin gazel, kıta ve rubâîlerini ihtiva eden eserin iki nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Fâtih, nr. 5399, vr. 1ᵇ-55ᵃ; Esad Efendi, nr. 3422, vr. 55ᵃ-88ᵃ kenarında). **5.** *Risâle fî ʿilmi'l-bedîʿ*. Reşîdüddin Vatvât'ın *Ḥadâʾiḳu's-siḥr*'inden ve onda bulunmayan konularda başka kitabından faydalanılmak suretiyle kaleme alınan eser "mâna güzelliği" (1ᵇ-24ᵃ) ve "telaffuz güzelliği" (24ᵃ-56ᵃ) olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Ayasofya, nr. K. 4000). **6.** *Risâle fî ʿilmi'l-ʿarûż*. Eser yukarıdaki yazmanın 58ᵃ-88ᵃ varakları arasında yer almaktadır. **7.** *Esrârî ve Ḫumârî*. Bir esrarkeşle bir şarapçıyı konu edinen eser Fuzûlî'nin *Beng ü Bâde* adlı kitabına ilham kaynağı olmuştur (Rypka, *HIL*, s. 285). **8.** *Taʿbîrnâme*. Küçük bir manzumeden ibarettir (*a.e.*, a.y.).

BİBLİYOGRAFYA :

Fettâhî, *Ḥüsn ü Dil* (nşr. Gulâm Rızâ Ferzânpûr), Tahran 1351 hş., nâşirin önsözü, s. 5-12; Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-nefâis* (nşr. Tayyâr Ladçı), Taşkent 1961, s. 15; Devletşah, *Teẕkire* (nşr. Muhammed Abbâsî), Tahran 1338 hş., s. 470; Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb*, Önsöz, s. XIII; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 417, 666; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts*, II, 741; *Osmanlı Müellifleri*, II, 67; Abdülhüseyin Nevâî, *Ḫândmîr Ricâl-i Kitâb-ı Ḥabîbü's-siyer*, Tahran 1324 hş., s. 108; İhsan Yârşâtır, *Şiʿr-i Fârsî der ʿAhd-i Şâhruh*, Tahran 1334 hş., s. 180-184; Münzevî, *Fihrist*, IV, 2811; II/2, s. 1637-1639; V, 3570-3571, 3676-3677; Hânbâbâ, *Fihrist*, II, 1751, 2144; A. Bausani, *Storia delle leterature del Pakistan*, Milano 1958, s. 111-117; a.mlf., *Fattāḥī*, *EI²* (Fr.), II, 885-886; Safâ, *Edebiyyât*, IV, 459-460; *FME*, I, 352-353; J. von Hammer, *Redekünste Persians*, Viyana, ts., s. 290; Rypka, *HIL*, s. 284-285; a.mlf., *Târîḫ-i Edebiyyât-ı Îrân* (trc. Îsâ Şihâbî), Tahran 1354 hş., s. 451-452; Meredith-Owens, *Handlist of Persian Manuscripts 1895-1966*, London 1968, s. 73; Cl. Huart, "Fettâhî", *İA*, IV, 582.

 Tahsin Yazıcı

FETTENÎ
(الفتّنى)

Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî (ö. 986/1578)

Hindistanlı hadis âlimi.

914'te (1508-1509) bugünkü adı Pattan (Arapça telaffuzu Fetten) olan Nehrevâle'de (Gucerât) doğdu. Sıddîkī ve Gucerâtî nisbeleriyle de anılır. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledikten sonra ilk öğrenimini Burhâneddin es-Semhûdî ve Nâkūrî gibi âlimlerden gördü. Hac için gittiği Hicaz'da (944/1538) bir müddet kalarak Ebü'l-Hasan el-Bekrî, İbn Hacer el-Heytemî, İbn Arrâk, Abdullah el-Aydereûs ve Cârullah el-Mekkî gibi âlimlerden ders aldı. Kādiriyye ve Şâzeliyye şeyhi Müttakī el-Hindî'ye intisap etti. Hindistan'a döndükten sonra ders vermeye başladı ve "Hint muhaddislerinin efendisi" lakabıyla meşhur oldu. Babasından miras kalan büyük mal varlığını talebelerine sarfetti. Seyyid Muhammed Gavs Şettârî ile Ekber Şah'ın sadrü's-sudûru Şeyh Abdünnebî meşhur talebelerindendir.

Bid'atlara karşı çıkan bir müceddid olarak önemli hizmetler yapan Fettenî, görüşlerini şiddetle eleştirdiği Mehdevîler'e karşı sert bir mücadele başlattı. Gucerât'ı fetheden Ekber Şah ile görüşerek (980/1572) şirk ihtiva eden unsurlarla mücadelede ondan destek sözü aldı. Gerçekten Mehdevîler'le mücadelesi esnasında yeni Gucerât valisi Hân-ı A'zam Mirza Aziz Bey'den büyük yardım gördüyse de onun yerine geçen Abdürrahim Hân-ı Hânân döneminde durum tersine döndü. Bu gelişmelerle ilgili şikâyetlerini bildirmek için Ekber Şah'ın sarayına gitmek üzere çıktığı yolculuk sırasında Mehdevîler'e mensup bir kişi tarafından Ücceyn yakınlarında öldürüldü (6 Şevval 986/6 Aralık 1578). Sârengpûr'da defnedilen Fettenî'nin kabri daha sonra kız kardeşinin oğlu Şeyh Nûr Muhammed tarafından Patan'daki
kabristanına nakledildi.

Eserleri. Hadis alanında çalışmalar
lunan Fettenî'nin önemli eserleri şu
dır: 1. *Mecmaʿu biḥâri'l-envâr fî*
râʾibi't-tenzîl ve leṭâʾifi'l-aḫbâr
meşhur eseri olup şeyhine atfen ha
ladığı büyük bir Kur'an ve hadis lug
dır. Kitabın hadisle ilgili kısmı *Kütüb-i Sitte* hadislerindeki garîb kelimeleri ihtiva etmektedir. Birkaç defa yayımlanan eser (I-II, Leknev 1248; I-IV, 1284, 1314) Habîbürrahman el-A'zamî'nin tahkikiyle yeniden neşredilmiştir (I-V, Haydarâbâd-Dekken 1967-1973; I-V, Medine 1415/1994). **2.** *Teẕkiretü'l-mevżûʿât*. Fettenî bu eserinde, münekkitlerin mevzû yahut zayıf olduğunda ittifak ettikleri veya makbul saymadıkları haberleri senedlerini zikretmeksizin bablara göre sıralamış, zaman zaman kendi görüşlerine de yer vermiştir. Mukaddimesinde bazı hadis terimleri, hadis uyduran kimseler ve içinde uydurma rivayetler bulunan kitaplar hakkında kısa bilgilerin de yer aldığı eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (Kahire 1343; Bombay 1927; Beyrut 1399). **3.** *Ḳānûnü'l-mevżûʿât ve'ḍ-ḍuʿafâʾ*. Zayıf râvilerle hadis uyduranlara dair alfabetik bir eser olup *Teẕkiretü'l-mevżûʿât* ile birlikte basılmıştır. **4.** *el-Muġnî fî żabṭı esmâʾi'r-ricâl*. Yanlış okunma ihtimali bulunan bazı râvilerin isimleriyle ilgili olan eser İbn Hacer el-Askalânî'nin *Taḳrîbü't-Tehẕîb*'i ile birlikte (Delhi 1290, 1320) ve müstakil olarak (Lahor 1973) yayımlanmıştır. **5.** *el-Kifâyetü'l-müfriṭîn*. Cemâleddin İbn Hâcib'in Arap gramerine dair meşhur eseri *eş-Şâfiye*'nin şerhidir (Hindistan 1284). Fettenî'nin bunlardan başka *Risâle fî luġati'l-Mişkât* ve *Taʿlîḳu't-Tirmiẕî* adlı eserlerinden de söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fettenî, *Teẕkiretü'l-mevżûʿât* (nşr. M. Abdülcelîl es-Sâmerûdî), Beyrut 1399, nâşirin mukaddimesi, s. 1-2; Abdülhak ed-Dihlevî, *Aḫbârü'l-aḫyâr*, Delhi 1309, s. 272-273; İbnü'l-İmâd, *Şeẕerât*, VIII, 410; Âzâd-ı Bilgrâmî, *Meʾâsirü'l-kirâm*, Agra 1328, s. 194-196; a.mlf., *Sübḥatü'l-mercân* (nşr. M. Fazlurrahmân), Aligarh 1976, I, 109-114; Leknevî, *el-Fevâʾidü'l-behiyye*, s. 164-165; Abdülkādir b. Abdullah el-Ayderûs, *en-Nûrü's-sâfir ʿan aḫbâri'l-ḳarni'l-ʿâşir*, Bağdad 1934, s. 361-362; Abdülvehhâb b. Ahmed, *Teẕkire-i Muḥammed b. Ṭâhir* (trc. Seyyid Ebû Zafer Nedvî), Delhi 1954; Sıddîk Hasan Han, *İtḥâfü'n-nübelâʾ*, Kanpûr 1288, s. 397-400; a.mlf., *Ebcedü'l-ʿulûm*, Beyrut 1978, II, 22-223; Fakîr Muhammed Ceylemî, *Ḥadâʾiḳu'l-Ḥanefiyye*, Leknev 1906, s. 385-387; Rahman Ali, *Teẕkire-i ʿUlemâ-i Hind*, Leknev 1322, s. 195-196; Ali Muhammed Han, *Mirʾâtü'l-Aḥ-*

ÂDÂBÜ'L-FETVÂ
آداب الفتوى

bk. **FETVA**
Fıkhî bir meselenin dinî-hukukî hükmünü açıklayan cevap.

FETVA
(الفتوى)

Fıkhî bir meselenin dinî-hukukî hükmünü açıklayan cevap.

"Yiğit, delikanlı" anlamındaki **fetâ** kelimesinden gelen **fetvâ** (**fütyâ**, çoğulu **fetâvâ**, **fetâvî**), sözlükte "bir olayın hükmünü açıklayan veya hükmünü koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap" anlamındadır. Fıkıh terimi olarak "fakih bir kişinin sorulan fıkhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koy-

duğu hüküm" demektir. Örfte ise sorulan dinî sorulara müftüler tarafından yazı ile verilen cevaptır. Fıkhî bir meselenin hükmünü fetvaya yetkili kişilerden sormaya **istiftâ** (**suâl**), fetvayı isteyene **müsteftî** (**sâil**), böyle bir meseleyi açıklamaya veya meselenin hükmünü sözlü veya yazılı olarak cevaplandırmaya **iftâ**, verdiği fetva ile hükmü açıklayana da **müftî** (**mucîb**) denir. Kendisine dayanılarak fetva verilen şer'î hükme veya bir hadise hakkında ortaya konulan çeşitli görüşlerden fetva için tercih edilene **müftâ-bih**, müftünün fetva verirken ve müsteftînin fetva isterken bilmeleri ve riayet etmeleri gereken usul ve kaidelere **âdâbü'l-müftî** (**âdâbü'l-fetvâ, resmü'l-müftî**) adı verilir. Bir mesele hakkındaki muhtelif fıkhî görüşlerden hangisinin fetvaya daha elverişli olduğunu gösteren tabirlere **alâmâtü'l-iftâ** (**alâmâtü'l-fetvâ**) denir. Meselâ, "Bununla fetva verilir, fetva bunun üzerinedir, bugün amel bunun üzerinedir, sahih olan budur" tabirleri gibi.

Kur'ân-ı Kerîm'de fetva kelimesi ve türevleri dokuz âyette geçmekte olup hepsinde sözlük anlamına paralel olarak, hakkında bilgi edinilmek istenen bir konuda görüş sorma veya görüş bildirme (en-Nisâ 4/127, 176; el-Kehf 18/22; en-Neml 27/32), soru sorma (es-Saffât 37/11, 149), rüyayı yorumlama (Yûsuf 12/41, 43, 46) vb. anlamlara gelir. Ayrıca on beş âyette yer alan "yes'elûneke" (senden soruyorlar) ifadesi de (bk. M. F. Abdülbâkī, *el-Mu*ᶜ*cem*, "s'el" md.) genellikle, "Senden konuyla ilgili dinî hükmün ne olduğunu soruyorlar" anlamını taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in hadislerinde ve İslâmiyet'in ilk dönemlerinde fetva yerine daha çok fütyâ kelimesinin kullanıldığı, istiftâ, iftâ terimlerinin de yaygın bir kullanımının bulunduğu görülür (bk. Wensinck, *el-Mu*ᶜ*cem*, "ftv" md.). Ancak fetvanın, fıkıh literatüründe yer aldığı şekliyle fıkhî bir işlem ve kurumu ifade eden terim anlamını kazanması daha sonraki asırlarda gerçekleşmiştir.

Kişinin doğumundan ölümüne kadar devam eden zaman dilimi içinde uygulamak zorunda olduğu dinî hüküm ve kurallar peygamberler aracılığı ile gönderilen ilâhî kitaplarda belirtilmiştir. İslâm toplumunda ideal olan, her müslümanın günlük hayatında uygulayacağı hüküm ve kuralları dinin asıl kaynağından yani Kur'an ve Sünnet'ten öğrenmesi ise de bunun bütün fertler bakımından gerçekleşmesi mümkün değildir. Ülke, dil, renk ve cins farkı gözetilmeksizin yeryüzündeki bütün insanlar ilâhî vahye muhatap olup önce Allah'a iman etmek, sonra da O'nun peygamber aracılığıyla gönderdiği dini benimseyip onun emir ve yasaklarına uymakla yükümlü sayılır. Ancak insanların sahip oldukları kabiliyet ve imkânlar, onların dinî hüküm ve esaslara ayrıntılı şekilde vâkıf olmalarına ve kendi hayatlarını buna göre düzenlemesine imkân vermez. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'de de işaret edildiği gibi (et-Tevbe 9/122) her toplumda belli bir kesimin dinî ilimlerde ihtisaslaşması ve böylece dinin anlaşılması, yorumlanması, ferdî ve içtimaî hayatta insanlara yön verecek ilke ve hükümlerin onun aslî kaynaklarından çıkarılması işini üstlenmesi gereklidir. Kur'an'da, "Eğer bilmiyorsanız bilenlere sorunuz" (en-Nahl 16/43; el-Enbiyâ 21/7) ve, "Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme" (el-İsrâ 17/36) meâlindeki âyetler (krş. el-Bakara 2/67; el-En'âm 6/35; el-A'râf 7/199), hem toplum hayatında iş bölümünün önemine işaret etmekte, hem de bunun dinî ilimler de dahil olmak üzere her alanda bilgi, ihtisas ve liyakata dayalı şekilde gerçekleşmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Mazeretinden dolayı teyemmümle yetinmesi gereken bir sahâbîye su ile boy abdesti aldıran ve bu yüzden hastalanıp ölmesine sebep olanlar hakkında, "Allah onları kahretsin, adamı öldürdüler; mademki bilmiyorlar, bilene sorsalar ya! Aczin, bilgisizliğin çaresi ve ilâcı sormaktır" (*Müsned*, I, 330) diyen Hz. Peygamber insanları daima ilme teşvik etmiş, bilgisizliği ve bundan kaynaklanan cüretkârlığı kınamıştır. Bu sebeple, Allah katında özel yetki ve güçlerle donatılmış din adamları (ruhban) sınıfının bulunmadığı İslâm dininde Kur'an ve Sünnet'in iyi anlaşılmasını ve insanlara aktarılmasını sağlayacak, bunlardan hüküm çıkararak bütün müslümanlara yol gösterecek âlimlerin yetişmesi farz-ı kifâye kabul edilmiştir. Çünkü Kur'an ve Sünnet'te hükümler çok defa genel ve mutlak, naslar da sınırlı olup onlardan hüküm elde edilmesi, "ictihad" denilen dinî hüküm ve bilgi elde etme metodolojisini gerekli kılmıştır. Fetva da ictihada yakın bir anlam taşıyarak hem dinî-hukukî bir konu hakkında dinin asıl kaynaklarında mevcut bilgi ve hükmün açıklanması, hem de hakkında hüküm bulunmayan konularda belli kaynak ve metotlara bağlı kalarak dinî-hukukî hükmün elde edilmesi ameliyesinin genel adı olmuş, Hz. Peygamber döneminden itibaren tarih boyunca müslümanların dinî hayatının düzenlenmesi ve yönlendirilmesi kadar fıkıh literatürünün oluşmasında da önemli rol oynamıştır. Verilen fetvalar dinin açık ve yerleşik bir hükmünün aktarılması veya açıklanması mahiyetinde olduğunda şâriin hükmünü beyan, Kur'an ve Sünnet'te hakkında hüküm bulunmayan bir konuda dinî hükmün araştırılması mahiyetinde olduğunda ise fıkhî yorum, re'y ve ictihad olarak değer hükmü taşımıştır.

Kur'an ve Sünnet'in amelî hayatla ilgili hükümlerinden ve bu hükümlerin yorumlarından meydana gelen fıkıh ilmi icmâ, kıyas ve diğer fer'î delillerin ilâvesiyle gelişmiş ve iftâ teşrî derecesinde önem kazanmıştır. Bu bakımdan müftülerin gösterdikleri ilmî mesai sırf doktriner alanda kalmakla birlikte bunların gerçekleştirmiş oldukları mesainin İslâm hukukunun kaynaklarından birini teşkil edecek vasıfları taşıdığını söylemek mümkündür. Bu çabalar İslâm hukukunun canlılığında ve gelişmesinde önemli ölçüde pay sahibi olmuş, sonraki asırlarda ortaya çıkan yeni meselelere cevap verilebilmesini de belli oranda kolaylaştırmıştır. Kadıların hüküm verirken ictihad ürünü fetvalardan faydalanmaları ve müftülerle istişare etmeleri, adlî sahada geniş ölçüde kazâ birliğinin oluşmasına ve aynı ilmî disiplin içinde iç denetimin sağlanmasına hizmet etmiştir. Ayrıca ferdi ve toplumu ilgilendiren konularda yetkili mercilerce verilen fetvalar hem halkın dinî konularda bilgilendirilip aydınlatılmasına, hem de müslüman toplumlarda İslâm'ın anlaşılması ve uygulanmasıyla ilgili geleneğin belli bir çizgiyi korumasına yardımcı olmuştur.

Fetva ile Kazâ Arasındaki İlişki. Gerek müftü gerekse yargılama ve hüküm vermekle görevlendirilen kadı Kur'an ve Sünnet'in hükümlerine bağlı olup bu çerçevede hüküm vermekle birlikte kazâ ile fetva arasında bazı temel farklar bulunmaktadır. Bunların önemlilerini şöylece sıralamak mümkündür:

1. İftâ şer'î hükmü açıklamak ve haber vermekten ibarettir. Fetva istişârî mahiyette bir hüküm olduğu için müftü kendisinden fetva alıp bununla amel etmeyen müsteftîyi amel etmeye zorla-

yamaz. Kazâ da şer'î hükmü haber verip açıklamakla birlikte bağlayıcı nitelik taşır. Bu sebeple taraflar kadının verdiği hükmü yerine getirmekle yükümlüdürler. Aksi halde hüküm devlet gücüyle icra edilir. Buna bağlı olarak müftü veya müctehidin elde ettiği ilmî sonuç kendini bağlayıcı bir nitelik arzeder. Bundan dolayı bir müctehidin, başka bir müctehidden kendi ictihadına aykırı olarak çıkan fetva ile amel etmesi câiz değildir; fakat kendi ictihadına aykırı da olsa kadı tarafından hakkında çıkarılan hükme uymak mecburiyetindedir.

2. Müftünün fetvası bir bakıma, Kitap ve Sünnet'te yer alan dinî hükmün açıklanması ve kapsamının belirlenmesi demektir. Bundan dolayı fetva mahiyetindeki cevaplar hem soranı hem de başkalarını ilgilendiren genel bir hüküm mahiyetindedir. Meselâ Hz. Peygamber'in, "Deniz suyu ile abdest almak câiz midir?" sorusuna verdiği, "Suyu temizdir, ölüsü de (balıkları) helâldir" (Ebû Dâvûd, "Tahâret", 41) şeklindeki cevap soruyu soranı ne kadar ilgilendiriyorsa diğer mükellefleri de o kadar ilgilendirir; başka bir kişinin deniz suyu ile abdest almanın câiz olup olmadığını tekrar sormasına artık gerek yoktur. Hâkimin verdiği hüküm ise küllî mahiyette olmayıp ferdîdir, belirli kişileri ilgilendirmektedir; başkaları kadının izni olmadıkça bu hükmünden istifade edemez. Nitekim kadın sahâbîlerden Hind, kocası Ebû Süfyân'ın cimriliği yüzünden kendisi ve çocukları için yeterince harcama yapmadığından yakınmış, Hz. Peygamber de ona, kocasının malından örfe göre kendilerine yetecek kadar alabileceğini söylemiştir (Buhârî, "Büyû'", 95; Müslim, "Akżıye", 4). Bu izni fetva sayan fakihlere göre kocası tarafından normal geçimi sağlanmayan bir kadın isterse bu fetvadan faydalanabilir. Bunu kazâî bir hüküm kabul eden fakihlere göre ise bir kadının kocasının malından harcama yapabilmesi hâkimden kendisi için alacağı özel hükme bağlıdır (Karâfî, *el-İḥkâm*, s. 100-104).

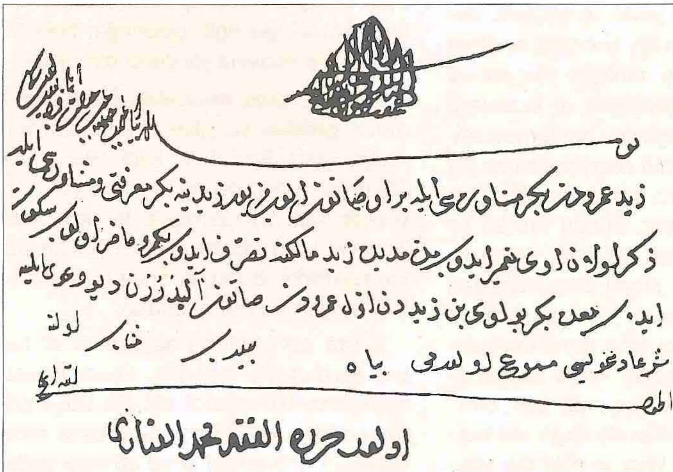
3. Fetva, şer'î hüküm ve meselelerin tamamını kapsadığından yargılamayla ilgili konularda olduğu gibi ibadette ve benzeri dinî hususlarda da cârîdir. Kazâ ise yalnız yargılama ve kanunlaştırma konusu olabilen hadiselerde cereyan eder. İbadetlerin kişinin özel hayatına, irade ve sorumluluğuna ait kısımları yargılama konusu olamaz ve bunlar kazâî anlamda hüküm altına alınamaz. Meselâ kadı, "Bu namaz sahihtir, şu namaz bâtıldır" diye hüküm veremez.

4. Kazâ aslında devletin hakkı olup kadı devlet otoritesi adına hükmeder. Bu sebeple kendisine kazâ görevi tevdi edilmeyen bir kişi müctehid olsa bile hüküm veremez. İftâ ise ilmî bir yetenek konusu olup bu yeteneğe sahip bulunan kadın, erkek, hür veya köle her müslüman fetva verebilir. Ancak iftâ konusunda da birtakım düzenlemeler yapılabilir ve resmî müftüler tayin edilebilir.

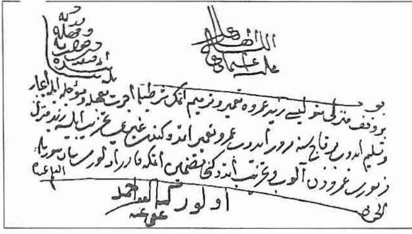
5. Müftünün fetvası meselenin dinî yönünü (vicdanî tarafını), hâkimin hükmü ise kazâî yönünü ilgilendirir. Birincisi dinî-ilmî, ikincisi hukukî sonuçlar doğurur. Meselâ bir kimse müftüye gitse ve bir kişiden aldığı borcu ödediğini ifade ederek bu borçtan kurtulup kurtulmadığını sorsa müftü ona borçtan kurtulduğunu söyler. Aynı şahıs kadıya başvursa kadı kendisinden ödediğine dair delil veya şahit ister. Eğer bunları sağlayamazsa kendi ikrarıyla borçlu olduğunu göz önünde tutarak borcunu ödemesini ister ve gerekirse onu ödemeye zorlar. Bu bakımdan müftü fetva verirken sadece Kur'an ve Sünnet gibi delillere, hâkim ise hem bu delillere hem de şahitlik, ikrar gibi hüccetlere bağlıdır.

Tarihçe. Hz. Peygamber, vahiy yoluyla aldığı Kur'an âyetlerini insanlara olduğu gibi tebliğ etmesinin (risâlet) yanı sıra yerine göre onları tefsir etmek, âyetlerin delâlet ve işaretlerinden anlaşılan hükümleri bildirmek, kapalı olan yönlerini açıklamak, insanların sorularına cevap vermek (fetva), halk arasında vuku bulan ihtilâfları halletmek (kazâ) ve kamu işlerini tedvîr ve tanzim etmekle de (imâmet) görevliydi. Buna göre o hem peygamber hem devlet başkanı hem müftü hem de bir kadı durumunda olup şer'î hükümlerdeki tasarrufları bu sıfatlardan biriyle yapıyordu. Hiç şüphe yok ki bu tasarruflar arasında mahiyet ve sonuç itibariyle bazı farklılıklar bulunmaktadır. Fıkıh âlimleri, Resûl-i Ekrem'e ait bu tasarrufların birçoğunun hangi tür tasarruf içinde mütalaa edileceği konusunda ittifak ettikleri halde bazıları hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Hangi sıfatla olursa olsun onun verdiği hükümler ve yaptığı açıklamalar İslâm'ın ikinci derecede kaynağı ve müctehidler için şer'î birer esas kabul edilmiştir. Bununla birlikte risâlet görevinin tabii bir sonucu telakki edilen fetva grubundaki hüküm ve açıklamaları, imâmet ve kazâ grubunda yer alan tasarruflarına göre daha değişmez ve bağlayıcı bir karakterde görülmüştür (*a.g.e.*, s. 84-91).

Resûl-i Ekrem, dinî bir hükmün bildirilmesini veya açıklanmasını isteyen bir soru ile karşılaştığında ya vahiy gelmesini bekler veya bizzat kendisi cevaplandırırdı. Ancak bu ikinci grupta yer alan açıklamaların ne ölçüde vahiy mahsulü olduğu İslâm âlimleri arasında tartışılmışsa da bunları da bir nevi vahiy (vahy-i gayr-i metlüv) sayan âlimlerin sayısı hayli çoktur. Meselâ oruç âyetleri (el-Bakara 2/183-185) nâzil olduğu zaman ramazan ayında oruç tutmanın farz olduğunu herkes anlamış, fakat unutarak yiyip içmenin orucu bozup bozmayacağı hakkında bu âyetlerde açık bir hüküm bulunamamıştı. Nitekim unutarak bir şeyler yiyen bir sahâbî Hz. Peygamber'e başvurmuş, o da şöyle demiştir: "Oruçlu olduğunu unutarak yiyip içen kimse orucuna devam etsin; bundan dolayı ne kazâ lâzım gelir ne de kefâret" (Dârekutnî, II, 178-180). Resûl-i Ekrem'in bu cevabı bir fetva niteliğinde olup bazı fıkıh âlimlerine göre, "Yanılarak yaptıkları-

Şeyhülislâm Molla Fenârî'nin bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 323)

Molla Gürânî'nin bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 335)

nızda size vebal yoktur, fakat kalplerinizin bile bile yöneldiği hususlarda günah vardır" (el-Ahzâb 33/5) meâlindeki âyetin tefsiri mahiyetini taşımaktadır. Asr-ı saâdet döneminde fethedilen Yemen, Uman, Necran, Hadramut gibi bölgelerle Mekke, Tâif gibi şehirlere vali, âmil, kadı, muallim statüsünde görevliler gönderilmiş, bunlar gittikleri yerde aynı zamanda fetva işlerini de yürütmüşlerdir.

Ashabın Hz. Peygamber'den gördüğünü ve işittiğini anlayıp kavramak ve sonraki nesillere aktarmak bakımından muhtelif tabakalara ayrıldığı bilinmektedir. Onların içinde binlerce hadis rivayet eden sahâbîler olduğu gibi tek bir hadis rivayet eden veya hiç rivayeti bulunmayanlar da vardır. Hadis rivayet edenlerin hepsi de bu hadislerden şer'î hükümler çıkaracak güce sahip değildi. Ashabın içindeki râviler fakihlerinden çoktu. Aralarında rivayetlerden hüküm çıkarabilme dirâyetine sahip olanların sayısı 150 civarındadır. Kur'an'la birlikte birçok hadisi de ezberlemiş, nasların mânalarını, nâsih ve mensuhunu ve diğer delâlet yönlerini bilen bu grup fetva ehli ve fakih olarak kabul ediliyordu.

Sahâbîlerin fakihleri verdikleri fetva sayısı bakımından üç gruba ayrılmıştır. En çok fetva vermekle meşhur birinci gruptaki yedi sahâbînin (Hz. Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Zeyd b. Sâbit, Hz. Âişe) her birinden intikal eden fetvalar birer büyük cilt teşkil edecek sayıdadır. Hz. Ebû Bekir, Osman, Enes b. Mâlik ve Ebû Hüreyre'nin de dahil bulunduğu ikinci grubun sayısı yirmi civarında olup her birinin verdiği fetvalarla birer küçük kitap oluşturulabilir. Üçüncü grupta 120 kadar sahâbî vardır ki bunlardan çok az sayıda fetva nakledilmiştir. Bu fetvaların tamamı bir cilde sığacak hacimdedir. Bu grup içinde yer alan sahâbîlerden bazıları şunlardır: Ebü'd-Derdâ, Übey b. Kâ'b, Ebû Zer el-Gıfârî, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Hz. Hasan ve Hüseyin, Resûl-i Ekrem'in hanımlarından Safiyye ve Hafsa, kızı Fâtıma (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 12-14; Abdülhay el-Kettânî, I, 140; III, 210).

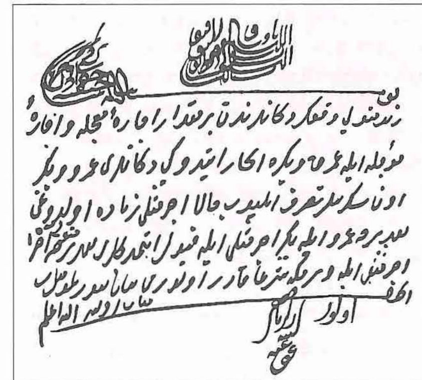
Ashabın fakihlerine herhangi bir mesele sorulduğunda Kur'an ve Sünnet'te yer alan hükümle cevap verirler, bu iki kaynakta açık bir hüküm bulamadıkları takdirde Hz. Peygamber'in kendilerine öğrettiği şekilde nasların genel çerçevesini, ilke ve amaçlarını gözeterek cevap ararlardı. Ashap ayrıca istişareye de büyük önem veriyordu. Halife Ebû Bekir ile Ömer, ihtilâfı azaltıp birliği sağlamak ve şâriin maksadına isabet ihtimalini arttırmak amacıyla özellikle kamu hukuku alanında istişareye başvuruyor, böylece şûra ictihadı yaptırıyorlardı. Bu ictihadlar sonucunda varılan ihtilâfsız hükümler (icmâ) ferdî hükümlerden daha güçlü sayılıyor ve buna muhalefet edilmiyordu. Ferdî ictihadlar ise başkalarını bağlamıyordu. Sonraki dönemlerde yetişen fıkıh âlimleri sahâbenin ferdî görüşleriyle amel edilip edilmeyeceğini tartışma konusu yapmış olmakla birlikte sahâbe fetvaları her dönemde ayrı bir önem ve değer taşımıştır.

Hz. Ebû Bekir ile Ömer'in hilâfetleri zamanında sahâbîler özellikle Medine'de oturuyor, zaruret bulunmadığı veya resmî bir göreve tayin edilmedikleri sürece bu şehirden ayrılıp yeni fethedilen bölgelere gitmiyorlardı. Hatta rivayete göre Hz. Ömer ashabın Medine'den ayrılmasını yasaklamıştı. Bu sebeple ilk iki halife döneminde icmâ kolayca oluşabiliyordu. Hz. Osman ise ashabın Medine'den ayrılmasına izin vermişti. Bunun üzerine 2000 kadar sahâbî Kûfe, Basra, Dımaşk gibi şehirlere giderek oralarda yerleştiler. Her bölge halkı kendi bölgelerine gelen sahâbîlere özel ilgi gösteriyor ve dinî konularda onlardan fetva istiyordu. Bu arada ilim meraklısı öğrenciler bu sahâbîlerin ders halkalarına devam ediyor, onların görüş ve hüküm çıkarma usullerini öğrenip benimsiyorlardı.

Sahâbenin yetiştirdiği tâbiîn nesli müctehidleri üstat, metot, muhit ve mâlumat farkına dayalı olarak ehl-i hadîs (Hicazlılar) ve ehl-i re'y (Iraklılar) adıyla iki gruba ayrılmıştı. Hicazlılar'ın imamı Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/712), Iraklılar'ın imamı ise İbrâhim en-Nehaî idi (ö. 96/714). Hicazlılar daha çok Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas ve Hz. Âişe; Iraklılar da Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Sa'd b. Ebû Vakkās gibi sahâbîlerin fetva ve metodunu takip ediyorlardı. Hicazlı fakihler bir mesele hakkında fetva verdikleri zaman Kur'an ve Sünnet'e, ondan sonra da sahâbe fetva ve hükümlerine başvuruyorlardı. Bunlar ehl-i Medîne teamülüne de (amel-i ehl-i Medîne) büyük önem veriyor, zaruret bulunmadıkça re'ye itibar etmiyorlardı. Iraklı fakihler de Kur'an, Sünnet, icmâ ve sahâbe kavline dayanmakla birlikte muhitleri gereği re'ye sıkça başvuruyorlardı. Tâbiîn devrinde Medine'de başta Saîd b. Müseyyeb olmak üzere yedi fakih (**fukahâ-i seb'a***); Mekke'de Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvûs b. Keysân, Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî; Basra'da Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Katâde b. Diâme; Kûfe'de Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda', Şüreyh b. Hâris, İbrâhim en-Nehaî; Şam'da Ömer b. Abdülazîz, Mekhûl b. Ebû Müslim; Mısır'da Yezîd b. Ebû Habîb, Ubeydullah b. Ebû Ca'fer; Yemen'de Abdürrezzâk es-San'ânî gibi fakihler fetva işlerini yürütmüşlerdir.

Tebeu't-tâbiîn devrinde Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes gibi mezhep sahibi büyük imamlarla hemen hemen her bölge ve şehirde müctehidler yetişmiş, Hz. Peygamber'in hadisleri, ashabın fetvaları hakkında bilgi edinerek akaid ve fıkıhla ilgili meseleler hakkında fetva vermişlerdir. Bu devirde gerek kadılar gerekse müftüler umumiyetle bizzat ictihad yapabilecek dirayette olup belli bir kişi veya ekole bağlı kalmamışlardır. İctihad kabiliyetine sahip olmayan kimseler de kendilerini herhangi bir mezhebe bağlanma mecburiyetinde görmeden dile-

Zekeriyyâ Efendi'nin bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 413)

dikleri müftülerden fetva istemişlerdir. Abbâsî halifeleri hukukî düzenleme yaparken fakihlerin görüşlerine başvurmayı ihmal etmiyorlardı. Meselâ Ebû Hanîfe'nin talebelerinden olan Ebû Yûsuf, Hârûnürreşîd zamanında hem fetva işini hem de kādılkudât unvanıyla kazâ vazifesini yürütmekteydi.

Sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde müftülük resmî bir memuriyet niteliği taşımıyordu. Fetva verme yeteneğine sahip bulunan herkes resmî görevi olsun veya olmasın fetva veriyordu. Ancak halifeler ictihad mertebesine ulaşmayanlara bu izni vermiyorlardı. Müftülüğün resmî bir makam olması ise fıkıh mezheplerinin teşekkül edip gerek devlet gerekse halk nezdinde kurumlaşmasıyla birlikte başlamıştır.

Fıkıh mezheplerinin oluşum ve gelişimini tamamlamasından sonra başlayan taklit ve duraklama döneminde ictihad mertebesini elde etmiş yüzlerce, binlerce âlim yetişmişse de bunların büyük çoğunluğu kendilerini müstakil müctehid olarak görmeyip Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî, İmam Mâlik gibi müctehidlerden birine tâbi olmayı tercih etmiştir. Ancak her asırda az sayıda da olsa herhangi bir mezhep imamına tâbi olmayarak ictihad yapan âlimler de çıkmıştır. Bu devirdeki müftüler fetva verirken, kadılar hükmederken genellikle tâbi oldukları mezhep imamının prensipleri dışına çıkmamaya özen göstermişlerdir. Abbâsîler döneminde ortaya çıkan, adlî işlere kadıların, dinî işlere müftülerin bakması ilkesi daha sonraki dönemlerde de ana çizgisini korumuş, şer'î mesele ve ihtilâflar bu kazâ-fetva ikilemi içinde çözülmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi kayınpederi Edebâli'yi fetva işlerine, bacanağı Dursun Fakih'i de kazâ işlerine bakmakla görevlendirmişti. Edebâli'nin ölümü üzerine Dursun Fakih fetva işlerini de yürütmeye başladı. Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyılın başlarında şeyhülislâmlık (meşihat) makamı kuruldu (bk. ŞEYHÜLİSLÂM). Fetva yetkisi şeyhülislâmlık makamına ait olmak ve zaman içinde bu konuda özel bir prosedür ve teşkilât geliştirilmekle birlikte (bk. FETVAHÂNE) meşihat makamına bağlı olarak vilâyet, sancak ve kazalarda halkın sorularına cevap veren müftüler de bulunmaktaydı.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı müftülük teşkilâtı vardır. Bu teşkilât diğer resmî ve idarî görevleri yanında halkın dinî sorularını cevaplandırmakla da görevlidir. Ancak fetva vermeye yetkili bulunduğu alanlar oldukça sınırlı olup kanunlarla düzenlenmiş hukukî meseleler hakkında bir devlet organı sıfatıyla fetva veremez. Bu bakımdan bugün Diyanet İşleri Başkanlığı ve müftülükler tarihte olduğu gibi bir fetva kurumu olarak düşünülemez.

İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren sadece ferdî meseleler değil aynı zamanda içtimaî, siyasî, idarî, hukukî problemler de fetvanın konuları arasına girmiştir. Dört halife, kendi dönemlerindeki fakihlerin fetvalarına büyük önem verdikleri gibi Emevî ve Abbâsî halifeleri de müftülerden görüş almadıkça büyük işlere girişmezlerdi. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nde savaş, barış, ıslahat, halifenin hal'i, eşkıyalık yapanların öldürülmesi gibi önemli olaylar da fetva konusu olmuş, mühim meselelerde ve çıkarılan örfî kanunnâmelerde şeyhülislâmın fetvası istenmiştir. Özel hukuku ilgilendiren fetvalar kişilerin, kamu hukukunu ilgilendiren fetvalar ise idarecilerin isteği üzerine verilirdi.

İlk dönemlerden itibaren İslâm toplumunda bir ihtiyaç olarak kendini gösteren fetva verme işleminin İslâm hukukunun tedvînine, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine paralel olarak kurumlaştığı, fıkıh literatüründe ayrı bölümler halinde yer aldığı veya konuyla ilgili müstakil eserlerin kaleme alındığı görülür (aş. bk.). Bu eserlerde fetva müessesesi ayrıntılı ve sistematik bir şekilde incelenmiş, şartları, hükümleri ve cevap verdiği ihtiyaçlar belirlenmeye çalışılmış, bu kuruma ilişkin pek çok aslî ve fer'î mesele incelenmiştir. Uzun bir süreç içerisinde oluşan bu literatürde fetvayı verenlerin gruplandırılması, fetvayı kimlerin verebileceği, ictihadın bölünüp bölünmeyeceği hususları, fetvanın kapsamı, fetva verirken delil ve kaynak gösterilmesi, fetvanın isabetinin yemin ile te'yidi, mevcut çözüm şekillerinden birinin tavsiye edilip edilemeyeceği, fetvanın zamanla değişip değişmeyeceği, iftâ karşılığında ücret, maaş, hediye alınıp alınmayacağı, kendi mezhebinden başka bir mezheple fetva verme, birbiriyle çelişen fetvaların durumu vb. birçok mesele ele alınmış ve bu konuda pratik sonuçları da olan ayrıntılı bir fıkıh doktrini meydana getirilmiştir.

Müftü ve Fetva Usulü. Müftülük Görevi. Fetva verme (iftâ) bir nevi ictihad ameliyesi, şer'î bir hükmün ihbar, tebliğ ve açıklanması olarak görüldüğünden dinî literatürde mânevî mükâfatı kadar uhrevî sorumluluğu da ağır bir dinî görev olarak nitelendirilir. İslâm âlimlerinin genel kabulüne göre müftünün fetvası "şer'-i müevvel"dir ve "şer'-i münzel" olan Kitap ve Sünnet'in açıklamasıdır. Buna göre müftü, "Helâldir, haramdır, câizdir, câiz değildir, bu işin dinî hükmü şudur" gibi ifadelerle şâriin helâl, haram, sıhhat, fesad vb. hükümlerini nakletmekte veya açıklamaktadır. Bu sebeple fetva verme mesuliyetli bir iş olup bu görevi yapacak kimsenin birtakım şartları ve özellikleri taşımasını gerektirir. Kur'an ve Sünnet'in genel ve özel hükümleri, ayrıca şer'î delillerden hüküm elde etme metodolojisi konusunda yeterli bilgi ve ihtisasa sahip olmayan kimsenin fetva vermesi yanlış olduğu kadar ağır bir vebali de doğurur. Kur'an'ın ve hadislerin mânalarını ancak sathî bir şekilde anlayabilen, din hakkında tam bilgi sahibi olmayan veya bilgisi olduğu halde meseleleri şer'î delillerinden çıkarma yeteneği bulunmayan, dinî ilimlerde ve özellikle şer'î hükümlerde yeter derecede birikime ve metodoloji bilgisine sahip olmayan kimselerin ilim ve din adına söz söyleyip fetva vermesinin dinî ilimler açısından bir değeri olamayacağı gibi aynı zamanda İslâmiyet'e iftira, şer'î hükümler alanında sorumsuzca bir davranış, müslümanların kutsal değerlerine karşı bir saygısızlık anlamı da taşır.

Kur'ân-ı Kerîm'de, "Allah bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır" (el-A'râf 7/33); "Dillerinizin uydurduğu yalana dayanarak, 'Bu helâldir, şu da haramdır' demeyin, çünkü Allah'a karşı yalan söylemiş olursunuz. Şüphesiz Allah'a karşı yalan uyduranlar hiçbir zaman kurtuluşa eremezler" (en-Nahl 16/116) denilmek suretiyle kişinin yeterli bilgiye sahip olmadan dinî konularda hüküm vermesinin ağır bir vebal olduğu bildirilmiştir. Hz. Peygamber bilmedikleri şeyler hakkında hemen fetva vermeye cüret edenler hakkında, "Bir kimseye ilimsiz fetva verilirse bunun günahı sadece bu fetvayı verene ait olur" (Ebû Dâvûd, "ʿİlim", 8); "Sizin fetva vermeye en cüretkâr olanınız, cehenneme atılmaya en cesaretli olanınızdır" (Dârimî, "Muḳaddime", 20) demiş; "Yüce Allah ilmi kullarının kalbinden silmek suretiyle değil âlimlerin ruhunu kabzetmek suretiyle kaldırır. Nihayet hiçbir âlim kalmayınca halk kendilerine cahil birtakım kimseleri ön-

der edinir. Bunlara mesele sorulur. Onlar da ilimleri olmadığı halde fetva verirler de hem kendileri sapıklığa düşer, hem de halkı doğru yoldan saptırırlar" (Buhârî, "ʿİlim", 34; Müslim, "ʿİlim", 13) meâlindeki hadisinde de dinî konularda ancak bilgi ve ihtisasa dayalı olarak hüküm verilip açıklama yapılabileceğini vurgulamıştır.

Fetva, ağır sorumluluk yüklediği ve birtakım ön şartlar gerektirdiği için olmalıdır ki ashap fetva vermekten genellikle çekinmiştir. Abdurrahman b. Ebû Leylâ bu hususu şöyle anlatır: "Hz. Peygamber'in ashabından 120 kişiye yetiştim ki onlardan birine bir mesele sorulunca diğerine gönderir, o da bir başkasına havale eder, nihayet mesele ilk sahâbîye döner gelirdi" (İbnü's-Salâh, *Edebü'l-fetvâ*, s. 28). Hâfızalarında binlerce hadis bulunan muhaddisler bile sadece hadisleri rivayet etmekle yetinir, fetva vermekten çekinir ve bu işi fakihlere havale ederlerdi. Muhaddis Şa'bî, "Biz fakih değiliz; biz ancak öğrendiğimiz hadisleri fakihlere ve duyduğu şeylerle amel edecek kimselere rivayet edeniz" diyerek uzmanlık alanı dışındaki bir hususta söz söylemenin doğru olmadığını vurgulamıştır.

Fıkıh ve usul âlimlerine göre ictihad ve fetva kelimeleri gibi müctehid, müftü ve fakih de esasında eş anlamlı kelimelerdir. Buna göre gerçek müftü müctehid olan kişidir. İctihad şartlarını taşımayan, başka bir müctehidin görüşünü naklederek fetva veren fıkıh âlimine müftü denmesi ise mecaz yoluyladır. Hanefî fakihi İbnü'l-Hümâm'ın şu sözleri fıkıh ve usul âlimlerinin bu konudaki görüşlerinin bir özeti mahiyetindedir: "Usul âlimlerinin re'yi şu noktada birleşmiştir: Müftü ancak müctehid olan kişidir. Müctehidlerin görüşlerini ezberleyen, fakat kendisi müctehid olmayan kimse müftü sayılmaz. Böylesinin görevi, İmâm-ı Âzam gibi bir müctehidin görüşünü nakil suretiyle zikretmektir. Şu halde zamanımızda mevcut âlimlerin fetvaları gerçek fetva olmayıp müctehid müftülerin fetvalarını nakletmekten ibarettir. Bunun için de iki şey gereklidir. Ya kendisinin müctehide kadar uzanan bir senedi olacak, yahut İmam Muhammed'in kitapları gibi elden ele dolaşan bir kitaptan nakletmiş olacak" (*Fethu'l-kadîr*, V, 456-457).

Fakihler müftünün Kur'an, Sünnet, Arap grameri, önceki müctehidlerin birleştikleri ve ayrıldıkları hususları ve kıyası bilmesi gerektiğinde görüş birliği içindedirler. Buna göre kendisine dinî bir meselenin hükmü sorulan müftü o meseleyle ilgili olarak Kur'an ve Sünnet'in özellikle nâsih ve mensuhunu, nüzûl ve vürûd sebeplerini, âm ve hassını, muhkem ve müteşâbihini, mücmel ve müfesserini, ayrıca sünnetin mütevâtir, meşhur ve âhâd, kavlî, fiilî ve takrirî kısımlarını, sahih, hasen ve zayıf nevilerini bilmesi veya bunları araştırıp öğrenebilecek bir metot ve bilgi birikimine sahip bulunması gerekir. Müftü Kur'an, Sünnet ve icmâda açık olarak bulamadığı konuların hükmünü ictihad ederek çıkaracağı için delillerden hüküm çıkarma yollarını gösteren fıkıh usulü ilmini de iyi bilmelidir. Bunlardan başka müftünün sağlam düşünceli, dindar, zeki ve anlayışlı olması, duygularına kapılmaması, zengin bir kültüre sahip bulunması da gerekir.

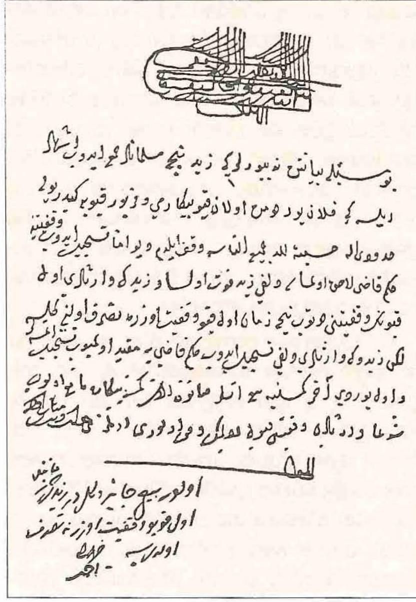
Şeyhülislâm İbn Kemal ve onu takip eden Hanefî âlimleri, fukahayı ilmî güçleri bakımından dinde müctehid, mezhepte müctehid, meselede müctehid, ashâbü't-tahrîc, ashâbü't-tercîh, ashâbü't-temyîz ve el-mukallidü'l-mahz olmak üzere yedi tabakaya ayırmışlardır. Bunlardan ilk üç tabakadaki müctehidlerin ictihadla, ashâbü't-tahrîcin de mezhep imamlarının metot ve görüşüne bağlı kalarak hüküm çıkarabileceğini ve bu şekilde fetva verebileceğini, diğer üç grup içinde yer alan fıkıh âlimlerinin ise ancak zaruret durumunda ve başka bir müctehidin görüşünü nakletmek suretiyle fetva verebileceğini ifade etmişlerdir. Şâfiîler ise müftüleri "müstakil müftü" ve "müstakil olmayan müftü" şeklinde iki kısma ayırırlar. Müstakil müftü mutlak müctehiddir. Müstakil olmayan müftüler de şu dört gruba ayrılır: 1. Mutlak müntesip müctehid, 2. Mezhepte mukayyet müctehid (ashâbü'l-vücûh), 3. Ashâbü'l-vücûh derecesine ulaşamayan fakihler, 4. Mezhebi iyi anlayan ve doğru nakleden fakihler. Mutlak müntesip müctehid ictihadla, ashâbü'l-vücûh tahrîc yoluyla, diğer fakihler ise nakil yoluyla fetva verirler. Mâlikî ve Hanbelî mezhebinde müftülerin taksimi Şâfiîler'inkine yakındır.

Fıkıh ve usul âlimleri müftü ve müctehidi hatta kadıyı aynı konumda görüp bunların kural olarak ictihad ehliyetine sahip olması gerektiğini belirtmişlerse de hem İslâm'ın geniş bir coğrafyaya yayıldığı, hem de fıkhın gelişiminin durup taklit ve duraklama döneminin başladığı IV. (X.) yüzyıldan itibaren taklit veya tercih derecesinde kalmış müftülerin yaygınlaştığı, birçok İslâm ülkesinde iftâ teşkilâtının oluşumuyla birlikte müftülüğün de resmî veya yarı resmî bir kamu görevi haline geldiği görülür. Sonraki dönemde müctehid ve müftülerin çeşitli tabakalara ayrılması da bu gelişmelerin sonucu olup biraz da mukallit müftülerin görev ifa edebilmesine açıklık getirmeyi amaçlar.

Fetva verme temelde dinî ve ilmî bir ameliye olarak nitelendirilmiş, bir bölgede bu iş için ehliyetli tek bir kimse kaldığında fetva vermenin o kişi için farz-ı ayın olduğu ifade edilmiştir. Ancak tarihî süreç içinde adliye ve iftâ teşkilâtının oluşumuna paralel olarak müftülük de bir kamu görevi haline gelmiş, bunun sonucu olarak literatürde müftünün tayini, azli, görevi karşılığında ücret alıp alamayacağı şeklinde tartışmalar görülmeye başlanmıştır.

Fetva Usulü. Dört mezhebin fıkıh âlimleri, müctehid olan müftünün Kur'an ve Sünnet'e dayanarak ictihad etmesi, müctehid olmayanın ise bir müctehidin görüşünü aktararak fetva verebileceği konusunda görüş birliğine varmışlardır. Kendisine fetva sorulan mukallit müftünün fetvayı kendi mezhebinden veya fetva soranın mezhebinden vermeye mecbur olup olmadığı, başka bir mezhebin hükmünü tercih veya nakledip edemeyeceği hususu tartışmalıdır. Bazı âlimlere göre mukallidin bir mezhebe bağlanması şarttır. Onun karşılaştığı her konuda veya bazı meselelerde kendi mezhebinden ayrılıp başka bir mezhebe göre fetva vermesi günah sayılır. Zira haklı bir sebep yokken başka bir mezhebin hükmüyle amel etmek veya bu yönde fetva vermek bir bakıma dini hafife almak demektir. Diğer bir grup fakih ise bir mezhepten diğerine genel ve sürekli geçişin câiz olacağını, fakat bazı meselelerde başka mezhebin hükmüyle amel etmenin veya buna dair fetva vermenin doğru olmadığını söylemişlerdir.

Mukallit müftünün fetvayı kendi mezhebinden vermesi gerektiğini savunan âlimlere göre onun fetva verirken birtakım usullere riayet etmesi gerekir. Hanefî mezhebinde bulunan bir müftü, kendisine sorulan mesele hakkında Ebû Hanîfe'nin "zâhirü'r-rivâye" denilen kitaplardaki görüşünü, orada bulamazsa sırasıyla Ebû Yûsuf'un ve İmam Muhammed'in o konudaki düşüncesini nakle-

İbn Kemal'in bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 350)

der. Bu imamlardan birinin görüşü, dönemin ihtiyaçları veya delilin kuvvetinden dolayı mezhebin sonraki dönemlerindeki fakihler tarafından tercih edilmişse ona göre fetva verir. Müctehid olmayan bir müftü bir mesele hakkında birbiriyle çatışan görüşlerle karşılaşırsa bu hususta *el-Bidâye, el-Muḫtâr, Viḳāyetü'r-rivâye, Kenzü'd-deḳāʾiḳ, Mülteḳa'l-ebḥur* gibi muteber kitaplara başvurup bunlardaki görüşleri tercih eder; ardından bunların şerhlerindeki görüşleri tercih eder; daha sonra da fetva kitaplarına sıra gelir.

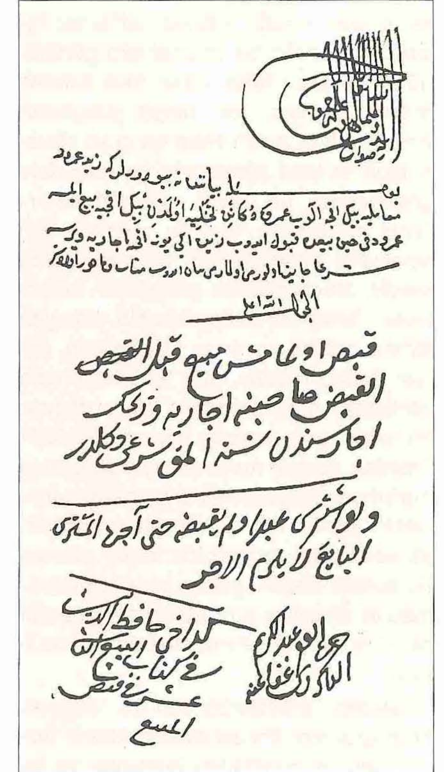
Mâlikî mezhebe mensup mukallit müftü mezhep âlimlerinin ittifak ettiği, mezhebe aidiyeti kesin olan veya daha öncekilerin tercih ettiği hükümle fetva verir. İmam Mâlik'ten rivayet edilen ictihadlarla mezhebe tâbi diğer müctehidlerin ictihadlarından hangisinin tercih edildiğini bilmeyen müftünün nasıl hareket edeceği mezhep fakihleri arasında tartışmalıdır. Bir görüşe göre daha ihtiyatlı olması bakımından en zor ve katı olanı, diğer görüşe göre ise İslâm'ın ruhuna ve Resûlullah'ın sünnetine uygun olması bakımından en kolay olanı ile fetva vermesi gerekir. Müftü olayı daha iyi bildiği için istediği görüşle fetva verebileceği şeklinde üçüncü bir görüş veya müftünün mezhebin temel kitabı olan *el-Muvaṭṭaʾ* ve *el-Müdevvene*'deki İmam Mâlik'in, ondan sonra İbnü'l-Kāsım'ın, bunun ardından da diğer fakihlerin görüşlerine göre fetva vermesi gerektiği şeklinde dördüncü bir görüş de vardır. Şâfiî mezhebine bağlı olan mukallit müftü mezhepte ittifak veya tercih edilen görüşe uygun fetva verir. Mesele hakkında İmam Şâfiî'nin iki görüşü bulunuyorsa bunlardan birini tercih ederek fetva veremez. Böyle bir durumda ya önceki tahrîc ehlinin tercihlerine uyar, yahut muhtelif rivayetlerden en doğru olanı alır. Bu mezhepte Büveytî, Rebî' ve Müzenî'nin Şâfiî'den rivayetleri büyük önem taşır. Hanbelî mezhebinde Kur'an'ı, Sünnet'i, sahâbe kavlini istinbat ve tercihi bilen bir fakih, kendisine sorulan bir sorunun cevabını Kitap, Sünnet ve fıkıh kaynaklarından araştırır; elinden gelen çabayı sarfettikten sonra bizzat doğruluğuna kanaat getirip tercih ettiği görüşe uygun fetva verir; herhangi bir müctehidin görüşüne bağlı kalmaz. Ancak bu mezhepte, bazı fıkıh kitaplarını okuduğu halde delillerden hüküm çıkarma derecesine ulaşamayan müftü özellikle Ahmed b. Hanbel'in görüşünü nakletmek suretiyle fetva verir.

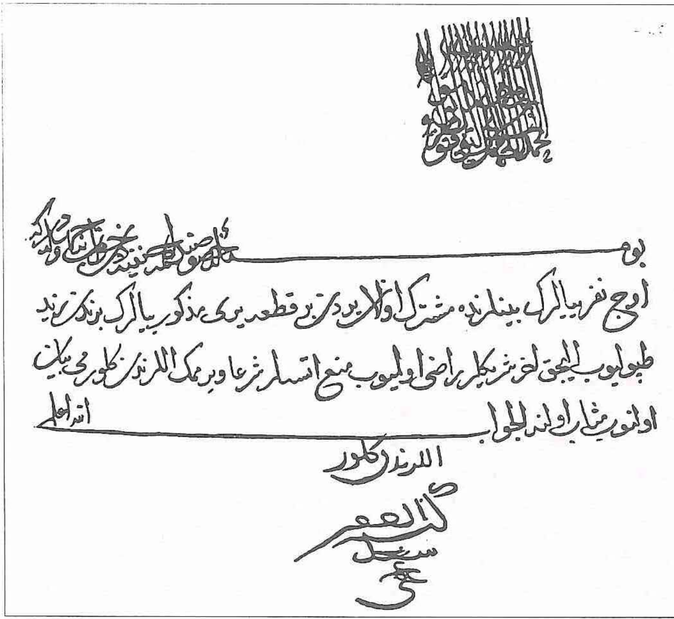
Gazzâlî'nin de içinde bulunduğu bir grup âlim, mezhebinde derinleşmiş bir fakihin kendi mezhebine aykırı bir meselede başka bir müctehidi taklit etmesinin câiz olmadığını ifade etmişse de Seyfeddin el-Âmidî, İbnü'l-Hümâm, Nevevî, İbn Hacer, Remlî başta olmak üzere bazı Hanefî ve Şâfiî fakihleriyle Mâlikî ve Hanbelîler'den büyük bir grup böyle bir fakihin -birtakım şartlara uymak kaydıyla- bazı meselelerde kendi mezhebinin hükmünü bırakıp başka mezhebin görüşüyle amel edebileceğini söylemiştir. Bazı fakihler de belli başlı mezheplerin hüküm ve delillerini, bunların mesnet, usul ve prensiplerini öğrenip kavrayabilen âlim bir müftünün istediği mezhepten tercih edeceği görüşe uygun fetva verebileceğini ileri sürmüşlerdir. Şah Veliyyullah, Şevkânî, Sıddîk Hasan Han, Emîr es-San'ânî, Leknevî gibi âlimler kısmen bu yolu takip etmişlerdir. Mustafa Ahmed ez-Zerkā, Ebû Zehre, Mustafa es-Sibâî, Muhammed Yûsuf Mûsâ, Abdülkerîm Zeydân, Abdülkādir Ûdeh, Mahmûd Şeltût, Ali es-Sâyis, Zekiyyüddin Şa'bân gibi XX. yüzyıl âlimleri eserlerini bu esaslara bağlı kalarak yazmışlardır. Bu âlimlere göre Allah ve Resulü, belli bir mezhebe uymayı veya bir müctehidi taklit etmeyi değil ilim ehline başvurmayı emretmiştir. Çünkü bütün fıkıh mezhepleri ilâhî vahiy ürünü olan Kur'an ve Sünnet'e dayanmaktadır. Şu halde hiçbiri diğerinde bulunmayan bir üstünlüğe sahip değildir, bundan dolayı da muteber olma hususunda hepsi eşittir.

Müftünün Uyması Gereken Kurallar. Kaynaklarda, müftünün uymakla yükümlü olduğu belli başlı şu kurallardan söz edilir: Müftü sorulan soruyu iyice anladıktan sonra meseleyi çeşitli yönlerinden ele alıp incelemeli ve şer'î hükmünü eksiksiz ve doğru olarak soranın anlayabileceği bir şekilde açıklamalıdır. Cevabını bilmediği bir mesele ile karşılaşınca bunu açıkça belirtmeli ve meseleyi uzmanına havale etmelidir. Kaynaklarda, tâbiîn âlimlerinin ve mezhep imamlarının kendilerine yöneltilen sorulara yeterli bilgi sahibi olduklarına kanaat getirdikleri takdirde cevap verdikleri, aksi halde bilmediklerini ifade edip cevap vermekten kaçındıkları yönünde birçok rivayet yer alır (İbnü's-Salâh, *Edebü'l-fetvâ*, s. 28-35).

Müftü ilmine ve dindarlığına güvendiği kimselerle istişare etmelidir. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de istişare emredilmek-

Molla Abdülkerim Efendi'nin bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 338)

Sâdullah Çelebi Efendi'nin bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 360)

tedir (Âl-i İmrân 3/159; eş-Şûra 42/38). Bu emre muhatap olan Hz. Peygamber zaman zaman ashabının fikrini sorduğu gibi Hz. Ebû Bekir ile Ömer kendilerine bir mesele gelince sahâbîlerin görüşüne de başvurur, bazan da bunun için belli sahâbîleri toplantıya çağırırlardı. Bu tür uygulamalar sonraki asırlarda da devam etmiştir. Endülüs'te fakihlerden oluşan on altı üyeli bir danışma meclisinin bulunduğu, bazı kişilerin sorduğu veya devlet yöneticilerinin havale ettikleri meseleleri istişare ederek karara bağladığı bilinmektedir. Günümüzde de bazı İslâm ülkelerinde fetva heyetleri vardır. Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bünyesinde yer alan Din İşleri Yüksek Kurulu'nun görevleri arasında bu husus da bulunmaktadır. İslâm ülkelerinde sayıları hızla artan ilmî kuruluşlarca düzenlenen millî ve milletlerarası kongre, konferans ve toplantılarda müslümanların güncel problemlerinin ele alınıp çözümlenmeye çalışılması, bu arada İslâm Konferansı Teşkilâtı'na bağlı İslâm Fıkıh Akademisi'nin çok yönlü ön araştırmalara dayalı periyodik ilmî toplantıları ve bu toplantılarda alınan kararlar, günümüzdeki fetva ve toplu ictihad usulünün yeni bir şekli olarak değerlendirilebilir (bk. MECMAU'l-FIKHİ'l-İSLÂMÎ).

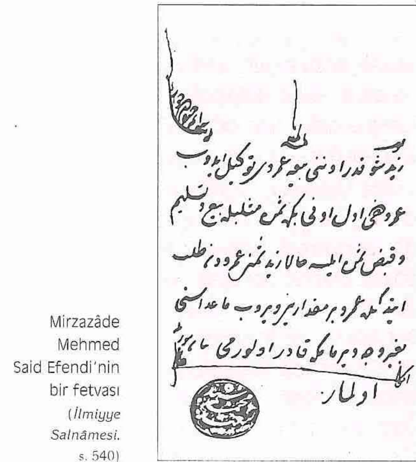
Fetvalarında orta yolu tercih etmesi gereken müftü, fazla katı veya fazla yumuşak davranışlardan kaçınmalıdır. Zira aşırı sertlik gibi aşırı yumuşaklık da fert ve toplum hayatında telâfisi güç problemler doğurabilmektedir. Fetva, meseleyi soran için halli güç bir çözüm getiriyorsa onu uygulayamayacak ve belki de bu sebeple büsbütün dinden soğuyacaktır. Halbuki Hz. Peygamber, "Kolaylaştırın, güçlük çıkarmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin" (Buhârî, "ʿİlim", 11) buyurmuştur. Dinî konularda aşırı müsamaha da kişide lâubali ve gayri meşrû bir hayat sürdürme alışkanlığı doğurur.

İmam Şâfiî'nin de belirttiği gibi fetva isteyen kişi bir bakıma şifa arayan bir hasta, müftü ise bir doktordur. Doktor nasıl hastasının durumuna göre reçete düzenlerse müftü de soranın durumunu ve niyetini göz önüne alarak fetva vermelidir. Bu eğitici davranışın örneklerine Hz. Peygamber'in hayatında bol miktarda rastlanmaktadır. Müftünün kendisine sorulan bir soruya daha fazlasıyla cevap vermesi de câizdir. Nitekim Resûl-i Ekrem, "İhrama giren kimse ne giymelidir?" sorusuna şöyle cevap vermiştir: "Ne gömlek ne don ne başlıklı abâ ne de za'feran ve benzeri şeyle boyanmış bir kumaş giyebilir, ne de sarık sarabilir. Terlik bulamazsa mest giysin. Mest giydiği takdirde onları topuklarına kadar kessin" (Buhârî, "ʿİlim", 53). Burada Hz. Peygamber ihramlının ne giymesi gerektiği yolundaki soruya, o dönemde yaygın olarak kullanılan giysilerden giyilemeyecek olanları ayrıntılı bir şekilde sayarak cevap vermiştir. Müftünün ilim ve irşad alanındaki olgunluğunu gösteren hususlardan biri de kendisine bir şeyin yapılıp yapılmaması sorulduğunda, dinî bir engel gördüğü için yapılmamasını isteyecekse bunun yerini tutacak ve ihtiyacı karşılayacak bir çözüm bulup göstermesi, yani haram kapısını kapatırken helâl kapısını açmasıdır. Meselâ Hz. Peygamber, Bilâl-i Habeşî'nin iki ölçek kötü hurma karşılığında bir ölçek iyi hurma satın almasını yasaklamış, fakat bunun yanında meşrû olan yolu göstererek şöyle demiştir: "Hepsini para karşılığında sat, sonra da bu para ile iyi hurma al" (Buhârî, "Büyûʿ", 89).

Zamanın değişmesiyle ahkâmın da değişeceği kuralı gereğince (*Mecelle*, md. 39) örf ve âdetlere, nasların yorumuna bağlı olarak fetvaların zamanla değişebileceği açıktır. Ayrıca müftünün fetva ve tercihinde yanılmış olması mümkündür ve bu da tabii karşılanmalıdır. Müftü gerektiğinde fetvasından dönerek yeni delil ve durumlara göre fetva verebilir. Ancak böyle bir durumda müftünün, görüşünün değiştiğini ve yeni fetvasını müsteftîye bildirmesinin gerekip gerekmeyeceği hususu fakihler arasında tartışmalı olup ağırlıklı görüş bunun gerekli olmadığı yönündedir.

Müftü örf ve âdetini bilmediği bir bölgeden gelen müsteftîye özellikle yemin, ikrar ve talâk konularında hemen fetva vermemelidir. Zira bölgenin geleneği, konuşma ve ifade şekli farklı olabilir. Halbuki bu hususlar niyet ve amaçların belirlenmesinde etkili olmakta ve fetvayı değiştirebilmektedir. Bu sebeple müftü, müsteftînin bulunduğu bölgedeki örf ve âdetleri, kelimelerin kazandığı farklı ve özel anlamları öğrendikten sonra fetva vermelidir.

Gerek fetva makamının insanlar nezdindeki saygınlığının korunmasında, gerekse verilen fetvanın kabullenilmesinde müftünün kişiliği ve sosyal ilişkileri önemli rol oynar. Bu sebeple onun vakur, tatlı dilli, güler yüzlü olması, görev

Mirzazâde Mehmed Said Efendi'nin bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 540)

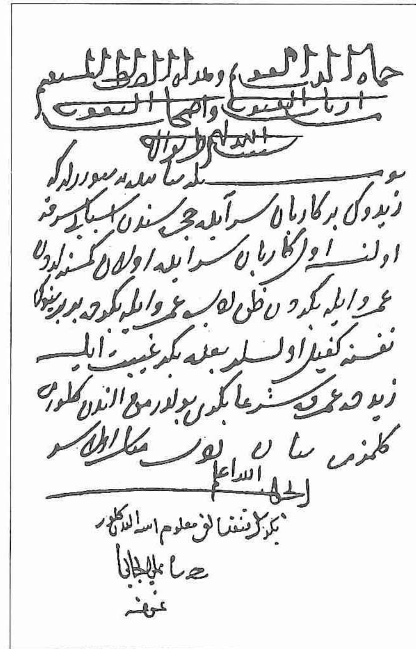
ve konumuna uygun bir kıyafet taşıması, müsteftîlere karşı âdil ve eşit davranması istenmiş; aşırı öfke, keder, aşırı sevinç, açlık ve uykusuzluk gibi sağlıklı düşünmeyi engelleyecek durumlarda fetva vermemesi tavsiye edilmiştir. Fetva isteyen kimse kendisinden korkulan veya saygı duyulan iktidar sahibi bir kişi de olsa ona gerçeği apaçık söylemesi, Allah için yapacağı görevde kınanmaktan korkmaması gerekir.

Müsteftî. "Müftüler sana fetva verse de sen yine kalbine danış, fetvanı kalbinden al" (*Müsned,* I, 194) meâlindeki hadis, müsteftînin kendisine verilen ruhsatları kullanıp kullanmamakta serbest olduğu, vicdanını rahatsız eden bir durum bulunduğu takdirde verilen ruhsatları kullanmayabileceği anlamını taşımaktadır. Müftüden aldığı fetvaya göre amel ettikten sonra fetva değişmiş ve öncekine aykırı yeni bir husus ortaya çıkmışsa mükellefin fiilen gerçekleşen ameline bir noksanlık gelmez ve bu amel bâtıl olmaz. İslâm hukukunda benimsenen, "İctihad ictihad ile nakzolunmaz" kaidesi (*Mecelle,* md. 16) bunu ifade eder. Fakat değişen fetvadan haberdar olduktan sonra davranışlarını yeni duruma göre düzenlemek mecburiyetindedir.

Dinî-hukukî bir mesele hakkında soru sormak, gerçeği öğrenerek bilgisizlikten kurtulma ve gereğiyle amel etme gibi meşrû bir amaca yönelik olmalıdır. Böyle bir amaç gütmeden meselâ başkasının ilmini denemek, cehaletini ortaya koymak, elde edilecek bilgiyi haksız yere kullanmak, gereksiz tartışmalarda bulunmak için soru sorup fetva istemek erdemli bir davranış değildir. İmam Mâlik'in de aralarında bulunduğu bazı âlimler, henüz meydana gelmemiş olaylar hakkındaki sorulara cevap vermeyi uygun görmezlerdi. İyi niyetten ve ihtiyaçtan doğmayan bir soruya cevap vermek, bazan kötü niyet sahibine yardım etmek ve onun sorumluluğuna ortak olmak anlamına gelir. İleri görüşlü bir âlim bu tür hatalardan kendini korumasını bilir.

İftâ Vesikası. İslâm'ın ilk dönemlerinde herhangi bir fıkhî meselenin hükmünü öğrenmek isteyen kimse sorusunu sözlü olarak soruyor, cevabını da aynı şekilde alıyordu. Cevabın yazılı olarak verilmesi nâdir görülen bir husustur. II. (VIII.) asırdan itibaren ise ictihad ürünü yazılı ve sözlü fetvalar tedvîn edilmeye başlanan fıkıh literatüründe yer alır. III. (IX.) yüzyıldan sonra fetvaların genellikle yazılı şekilde verilmeye başlandığı ve fetva makamının kurumlaşmasına paralel olarak bazı geleneklerin oluştuğu görülür.

Fetvalarda mûtat olarak "es-suâl, el-mes'ele, süile" gibi ibarelerle başlayan bir soru kısmı, "el-cevâb, ücîbe" gibi tabirlerle başlayan bir de cevap kısmı bulunur. Fıkıh âlimleri, fetvalarda kullanılacak dinî tabir ve ifadeler konusunda bazı öneriler getirerek belli ölçüde ortak bir uygulama geliştirmek, açıklık ve belirliliği sağlamak istemişlerdir. Her ne kadar iftâ vesikasını düzenleme biçimi ve içindeki tabirler zaman, bölge ve fetvayı veren kişiye bağlı olarak değişiklik göstermekteyse de bu vesikada belirli tabirlerin kullanılması geleneği büyük ölçüde hâkim olmuştur. Fetvalarda mûtat olarak kullanılan ibare ve ifadeler şunlardır: **1.** Dua ve münâcât: "Allāhu hüve'l-hâdî; Allāhu veliyyü'l-hidâyeti ve't-tevfîk". **2.** Soru başlangıcı: "Bu meselede eimme-i Hanefiyye'nin cevabı nasıldır?" (Mâ teḳūlü sâdâtü'l-ʿulemâʾ, mâ ḥükmü'ş-şerʿ). **3.** Soru (istiftâ konusu). **4.** Rica ve istirham: "Beyan buyurula, beyan buyurulup musâb oluna" (Nercû icâbeten vâfiyeten ṣarîḥaten fî hâẕe'l-mevżûʿ). **5.** Fetva başlangıcı tabiri olan "el-cevâb"-dan sonra veya bazan fetvanın sonunda "Allāhu a'lem" (Allah en iyi bilendir) ibaresi. **6.** Cevap kısmı. **7.** Fetvayı verenin ismi. **8.** İmza ile birlikte "el-fakīr, el-hakīr" gibi bir tevazu ifadesi. **9.** Allah'tan af dileği: "ʿufiye ʿanh". **10.** Fetvanın dayandığı kaynak.

Zenbilli Ali Efendi'nin bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi,* s. 345)

Müftü, fetva için başvuran kimseye zikredilen maddeleri içeren bir iftâ vesikası verir. Fetvanın sonunda yazılması gereken "vallāhu a'lem" ibaresinin, Osmanlı müftülerinin fetvalarında ekseriyetle fetvanın başında, yani "el-cevâb" kelimesinden sonra yazıldığı görülür.

Fetva metninde genellikle soru kısmı daha ayrıntılı olur. Bu kısım bir veya birden fazla soru içerebilir. Sorulan soruya, "Olur, olmaz, câizdir, câiz değildir" gibi bir iki kelimeyle cevap vermek mümkün olduğu gibi gerektiğinde cevap daha da uzatılabilir. Sorular birden fazla ise her biri ayrı ayrı ve sıra ile cevaplandırılır. Fetva metninde fetvaya konu olan olayla ilgili kişilerin gerçek adları yer almayıp erkekler için Zeyd, Amr, Bekir, Hâlid, Velîd, kadınlar için de Hind, Zeyneb gibi adlar kullanılır.

Fıkıh âlimleri, özellikle belli bir ilmî seviyeye ulaşmış kimselerin istediği fetvalarda delil veya kaynak gösterilmesini şart koştukları halde avamdan olanların müftüden delil ve kaynak istemesini hoş görmezler. Ancak müsteftînin mutmain olması için fetvayı aldıktan sonra müftüden şifahen delil istemesinin mümkün olduğunu ifade ederler. Osmanlı Devleti'nde müftüler fetvalarda kaynak gösterdikleri halde şeyhülislâmlar kaynak göstermek mecburiyetinde değillerdi.

Fetvanın sonunda yer alacak imzaya gelince, müftünün kendi adı, babasının adıyla nisbesi veya sıfatı yazılmalıdır. Müftü sadece ismi veya unvanıyla meşhursa o takdirde unvanla iktifâ edilebilir.

Bir fetva mecmuası tek bir müftünün fetvalarını ihtiva ettiği takdirde her fetvanın sonundaki isim kaldırılır. Bu gibi fetva mecmuaları fıkıh konularına göre tasnif edilip mesele ve cevap metnine ve eğer var ise nakle inhisar ettirilir. Diğer kısımların fetva mecmualarında hazfedilmesi alışılmış bir uygulamadır.

Bir fetva örneği. "Allāhümme yâ veliyye't-tevfîk nes'elüke'l-hidâyete ilâ sevâi't-tarîk. Bu mesele beyanında eimme-i Hanefiyye'de cevap ne vechiledir ki: Başsız çakşıra Zeyd topuğu örtmez mesh kaplayıp üzerine mesh etmek şer'an câiz olur mu? Beyan buyurulup musâb olu-

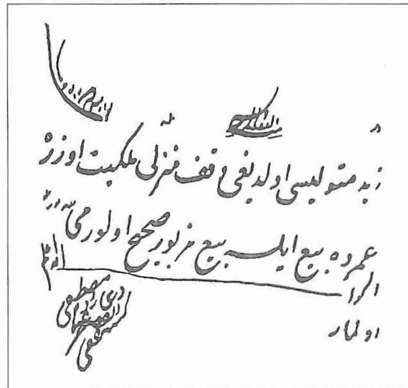
na. el-Cevâb: Allāhu a'lem, örtmek gerektir. Ketebehû Ebü's-Suûd el-hakīr ufiye anh" (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 383).

Literatür. Hz. Peygamber zamanından itibaren Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd devrinde kādılkudât olan Ebû Yûsuf'a kadar müftüler aynı zamanda müctehid oldukları için iftâ kaynağı olarak Kur'an ve Sünnet'te yer alan naslar yeterli oluyor, bu arada sahâbe ve tâbiîn fetvaları da önemli bir yardımcı kaynak görevi yapıyordu. Hicrî ilk iki asırdan sonra kaleme alınan fıkıh ve fetva kitapları müftülerin iftâ kaynağı olmuştur. Bunlar arasında Ebü'l-Kāsım es-Saymerî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Nevevî, İbn Hamdân, Süyûtî, İbn Âbidîn, Cemâleddin el-Kāsımî gibi fıkıh âlimlerinin *Edebü'l-müftî* ve benzeri adlarla yazdıkları eserler veya Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Fakīh ve'l-mütefakkih*, Şehâbeddin el-Karâfî'nin, *el-İhkâm* ve *el-Furûk*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *İ'lâmü'l-muvakkıʿîn*'i gibi konuya genişçe yer veren eserleri, ayrıca fıkıh kitaplarının "kitâbü'l-kazâ", fıkıh usulü kitaplarının "ictihad" ve "taklîd" bölümleri sayılabilir. Selçuklular'da ve özellikle Osmanlı Devleti'nde Hanefî mezhebi fıkıh kitapları mukallit müftülerin başvuru eserleri haline gelmiştir. Endülüs'te Mâlikî, Mısır'da Fâtımîler devrinde Şîa, Eyyûbîler'de Şâfiî mezheplerinin, Memlükler'de ise dört mezhebin fıkıh kitapları fakihlerin fetva kaynaklarını teşkil ediyordu. Genellikle her bölgede müftülerin başvuracağı fıkıh kitapları belirlenmek suretiyle birliğin sağlanmasına çalışılmıştır. Müftüler için rehber mahiyetinde "Resmü'l-müftî", "Edebü'l-müftî" adıyla yazılan eserlerde bu tür düzenlemeler üzerinde titizlikle durulmuştur. Genellikle Hanefî mezhebinin uygulandığı Osmanlı ülkesinde müftüler öncelikle "zâhirü'r-rivâye" kitaplarına bakarlar, eski âlimlerce tercih ve kabul edilmiş (müftâ-bih, muhtâr), görüşlerin en doğrusu (esahh-ı akvâl) olarak değerlendirilen kanaatleri alırlardı. Bu niteliği taşımayan görüş ve ictihadlar tercih edilemezdi.

Fıkıh kitaplarında yer alan hukukî meseleler belli bir sistematik çerçevede ve ilmî olarak incelendiğinden mukallit müftüler, ortaya çıkan her şer'î ve hukukî meselenin hükmünü bu kitaplardan çıkarmakta bazan güçlük çekiyorlardı. Bu sebeple önceki şeyhülislâm veya müftülerin verdikleri cevaplar bizzat kendileri veya başkaları tarafından toplanarak fetva kitapları haline getiriliyordu. Bunlar genellikle soru-cevap tarzında olduğu, çeşitli görüşlerden birini tercih edip aktardığı, aktüel meselelere temas ettiği için fıkıh kitaplarından daha kullanışlı kabul ediliyordu. Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'unda *Fetâvâ* adıyla kaydedilmiş 150, zeylinde de kırk civarında eser bulunmaktadır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1218-1230; *Îzâhu'l-meknûn*, II, 155-158). Bunların en eskisi IV. (X.) asrın başlarına kadar uzanmaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir Osmanlılar devrinde Zenbilli Ali Efendi, İbn Kemal ve Ebüssuûd'un fetva mecmuaları başta olmak üzere 100'e yakın fetva mecmuasından söz eder; bu fetva mecmualarından yirmi altısı şeyhülislâmlara, biri de II. Bayezid'in oğlu Şehzade Korkut'a aittir (*Osmanlı Müellifleri*, II, 61-64).

Osmanlı muhitinde *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, Behcetü'l-fetâvâ, Fetâvâ-yı Feyziyye, Netîcetü'l-fetâvâ, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, Fetâvâ-yı Ankaravî, el-Fetâva'l-hayriyye, el-Fetâva'l-Hâmidiyye, Fetevâ-yı Minkārîzâde* gibi fetva kitapları en muteber kaynaklar olarak kabul edilmiştir. Çeşmîzâde Hâlis *Fetâvâ-yı Ali Efendi, Behcetü'l-fetâvâ, Fetâvâ-yı Feyziyye, Netîcetü'l-fetâvâ, Fetâvâ-yı Abdürrahîm* ve Zeynüddîn İbn Nüceym'in *el-Fetâvâ*'sını tekrarları çıkarmak suretiyle *Hulâsatü'l-ecvibe* (İstanbul 1289) adını verdiği kitabında toplamıştır. Fetvahânede "Mecmûa-i Cedîde" adlı mecmuaya kaydedilen şeyhülislâmlara ait fetvalar önce *Mecmûa-i Cedîde* adıyla ve nakilleriyle birlikte yayımlanmış (İstanbul 1299), ancak bunun mevcudu kalmayınca Yalovalı Ali Murtaza, Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin izniyle, sonradan birikmiş fetva sûretlerini ve Arapça nakillerini de ekleyerek eseri *İlâveli Mecmûa-i Cedîde* adıyla yeniden neşretmiştir (İstanbul 1326).

Dürrîzâde Mustafa Efendi'nin bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 531)

Hanefî fakihlerine ait *Fetâvâ Kādîhân, el-Fetâval-Bezzâziyye, el-Fetâval-Hindiyye* (*el-ʿÂlemgîriyye*), *el-Fetâva't-Tatarhâniyye, el-Fetâva'l-Velvâliciyye* vb. eserler sistematik fıkıh kitapları tarzında yazıldığı halde fetva kitapları olarak şöhret bulmuştur. Buna karşılık Şâfiî fakihlerinden Takıyyüddin es-Sübkî'nin *Fetâvâ* (I-II, Beyrut, ts.), İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Fetâva'l-hadîsiyye* (Kahire 1307) ve *el-Fetâva'l-kübra'l-fıkhiyye* (I-IV, Kahire 1357), Mâlikî âlimlerinden İbn Rüşd el-Cedd'in *Fetâvâ İbn Rüşd* (I-III, Beyrut 1407/1987), Venşerîsî'nin Endülüs ve Kuzey Afrika Mâlikî ulemâsının fetvalarını topladığı *el-Miʿyârü'l-muʿrib* (I-XIII, Beyrut 1401/1981) adlı eserleri soru-cevap şeklinde kaleme alınmıştır. Aynı tarzda kaleme alınan Süyûtî'nin *el-Hâvî li'l-fetâvâ*'sı (I-II, Beyrut, ts.), kendisine sorulan bazı sorular münasebetiyle kaleme aldığı risâleleri de ihtiva etmektedir.

Hint-İslâm dünyasının özellikle çeşitli şehirlerinde kurulan medreselerde görev yapan âlim ve müftülerin verdiği fetvalardan da önemli koleksiyonlar oluşmuştur. Firengî Mahal mektebine mensup âlimlerden Abdülhay el-Leknevî'nin *Mecmûʿa-i Fetâvâ*'sı ile (Leknev 1330) Diyûbend Dârülulûmu'na mensup âlimlerin fetvalarından oluşan *Fetâvâ-yı Dârülʿulûm-i Diyûbend* (I-XV, Diyûbend 1962), aynı medreseye mensup Reşîd Ahmed Gangûhî'nin fetvalarını ihtiva eden *Fetâvâ-yı Reşîdiyye* (Lahor 1987), Ehl-i hadîs ekolüne mensup âlimlerin verdiği fetvaların koleksiyonu niteliğindeki *Fetâvâ-yı ʿUlemâ-i Hadîs* (I-II, Delhi 1913), Birîlvî ekolüne mensup âlimlerden Ahmed Rızâ Han Birîlvî'nin fetvalarını ihtiva eden *Fetâvâ-yı Rızviyye* (I-XI, türlü yerlerde ve tarihlerde), Sehârenpûr'daki Mezâhirü'l-ulûm Medresesi âlimlerinden Halîl Ahmed Sehârenpûrî'nin fetvalarını toplayan *Fetâvâ-yı Mezâhirü'l-ʿulûm* (Karaçi 1403/1983) ve Abdülazîz ed-Dihlevî'nin *Fetâvâ-yı ʿAzîzî* (I-II, Delhi 1311-1314) adlı eserleri bunların başlıcalarıdır.

Mısır müftülüğünün yaklaşık 100 yıldan beri verdiği fetvalardan oluşan *el-Fetâva'l-İslâmiyye min Dâri'l-iftâʾi'l-Mısriyye* (I-X, Kahire 1980), Suudi Arabistan'da 1971'de tesis edilen İdârâtü'l-

buhûsi'l-ilmiyye ve'l-iftâ ve'd-da've ve'l-irşâd bünyesinde kurulmuş el-Lecnetü'd-dâime li'l-buhûsi'l-ilmiyye ve'l-iftâ adlı müessesenin verdiği fetvalardan oluşan *Fetâva'l-lecneti'd-dâ'ime li'l-buhûsi'l-ʿilmiyye ve'l-iftâ* (I-V, Riyad 1992, devam ediyor), Ezher Üniversitesi öğretim üyelerinden Mahmûd Şeltût'un *el-Fetâvâ* (Beyrut 1983), yine aynı üniversitenin öğretim üyelerinden Ahmed eş-Şerebâsî'nin *Yes'elûneke fi'd-dîn ve'l-hayât* (I-VII, Beyrut 1980), Mısır eski müftüsü Muhammed Haseneyn Mahlûf el-Adevî'nin *Fetâvâ şerʿiyye* (I-II, Kahire, ts.), Ezher şeyhi Abdülhalim Mahmûd'un *Fetâvâ* (I-II, Kahire 1988) ve Yûsuf el-Kardâvî'nin *Fetâvâ muʿâsıra* (I-II, Kahire 1989) adlı kitapları, güncel meselelere dair fetvaları da ihtiva etmeleri bakımından önem taşımaktadır.

İslâm ulemâsının bıraktığı binlerce fetva İslâm devlet ve toplumlarının hayat kesitlerini, anlayış ve inançlarını, meselelerini, gelenek ve göreneklerini, kültür ve bilim seviyesini vb. hususları yazılı tarihten daha müşahhas örneklerle ortaya koymaktadır. Bu sebeple eski fetva kitapları ve mecmuaları sadece İslâm hukukçuları, hukuk tarihi araştırmacılarının değil sosyologlar, kültür, medeniyet ve iktisat tarihi araştırmacıları için de çok önemli birer kaynak niteliğindedir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. F. Abdülbâkī, *el-Muʿcem*, "s'el", "ftv" md.leri; Wensinck, *el-Muʿcem*, "ftv" md.; *Müsned*, I, 194, 330; IV, 194; Dârimî, "Mukaddime", 20; Buhârî, "ʿİlim", 11, 34, 53, "Hars", 15, "Büyûʿ", 89, 95; Müslim, "Akzıye", 4, "ʿİlim", 13; Ebû Dâvûd, "ʿİlim", 8, "Tahâret", 41; Dârekutnî, *Sünen* (nşr. Abdullah Hâşim Yemânî), Medine 1966, II, 178-180; Cüveynî, *Kitâbü'l-İctihâd* (nşr. Abdülhamîd Ebû Züneyd), Beyrut 1987, s. 124-127; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-fetvâ* (nşr. Rif'at Fevzâ Abdülmuttalib), Kahire 1413/1992; a.mlf., *Fetâvâ* (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Kahire 1983, s. 7-10; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakīh ve'l-mütefakkih* (nşr. İsmâil Ensârî), Beyrut 1980, II, 152-205; Nevevî, *Âdâbü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî*, Dımaşk 1988; a.mlf., *el-Mecmûʿ*, I, 26, 27, 40-58; Karâfî, *el-İhkâm* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Haleb 1967, s. 18-283; a.mlf., *el-Furûk*, I, 208; II, 107-110; IV, 76-78; İbn Hamdân el-Harrânî, *Sıfatü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî* (nşr. Muhammed el-Albânî), Beyrut 1984, s. 1-120; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İʿlâmü'l-muvakkıʿîn*, I, 10-49; IV, 184-428; Şâtıbî, *el-Muvâfakāt*, IV, 162-233; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Bulak), V, 456-457; Süyûtî, *Edebü'l-müftî*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 27/4, vr. 143b-149a; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, VI, 286-294; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, III, 308-310; İbn Âbidîn, *Mecmûʿatü'r-resâ'il*, I, 10-52; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1056; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1218-1230; *Mecelle*, md. 16, 39; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 383; *Osmanlı Müellifleri*, II, 61-64; Muhammed Fıkhî el-Aynî, *Edebü'l-müftî*, Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 3942, vr. 7b-25a; İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, İstanbul 1330, s. 278-306; a.mlf., *Kitâbü'l-İftâ ve'l-kadâ*, İstanbul 1336, s. 5-27; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 173-214; Bilmen, *Kāmus*, I, 246-252; VIII, 206, 253-267; Ali Himmet Berki, *İslâm Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hakimlik) Tarihi ve İfta Müessesesi*, Ankara 1962, s. 5-9, 81-90; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972, s. 13-22; Muhammed Hudarî, *İslâm Hukuku Tarihi* (trc. Haydar Hatipoğlu), İstanbul 1974, s. 171-243; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara 1979, s. 117-126; a.mlf., *Fıkıh Usulü*, İstanbul 1988, s. 327-332; a.mlf., "İfta Teşkilatının Ortaya Çıkışı", *MÜİFD*, sy. 3 (1985), s. 19-48; Abdülhamîd Meyhûb Üveys, *Ahkâmü'l-iftâ' ve'l-istiftâ'*, Kahire 1404/1984; Cemâleddin el-Kâsımî, *el-Fetvâ fi'l-İslâm* (nşr. M. Abdülhakîm el-Kâdî), Beyrut 1986; Hayreddin Karaman, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1988, II, 504-562; a.mlf., *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 106, 113-115, 276; M. el-Mekkî en-Nâsırî, "Nizâmü'l-fetvâ fi'ş-şerîʿa ve'l-fıkh", *eş-Şerîʿa ve'l-fıkh ve'l-kānûn*, Rabat 1989; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), I, 138-140; III, 210; Zekiyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları: Usulü'l-Fıkh* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990, s. 383-386; Kate Zebiri, *Mahmud Shaltut and Islamic Modernism*, Oxford-New York 1993, s. 107-127; Yusuf Ziya Yörükan, "Bir Fetva Münasebetiyle", *AÜİFD*, I/2-3 (1952), s. 137-160; M. Tayyib Okiç, "Bir Tenkidin Tenkidi", *a.e.*, II/2-3 (1953), s. 224-239; Uriel Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetva", *BSOAS*, XXXII (1969), s. 35-56; Yûsuf el-Kardâvî, "Teğayyürü'l-fetvâ bi-teğayyüri'l-ezmine ve'l-emkine ve'l-ahvâl ve'l-aʿrâf", *ME*, XLIX/6 (1977), s. 1094-1101; XLIX/7 (1977), s. 1259-1277; Sa'd Gurâb, "Kütübü'l-fetâvâ ve kıymetühe'l-ictimâʿiyye -misâl Nevâzilü'l-Bürzülî-", *Havliyyetü'l-câmiʿati't-Tûnisiyye*, sy. 16, Tunus 1978, s. 65-102; Selâhaddin en-Nâhî, "Dirâsât fi'l-kadâ ve'l-iftâ' fi'l-İslâm", *el-Mevrid*, IX/4, Bağdad 1981, s. 75-91; M. Abdüllâtif eş-Şâfiî, "Lemehât ʿan vazîfeteyi'l-fetvâ ve'r-rikābeti'ş-şerʿiyye fi'l-bünûki'l-İslâmiyye", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XVII/2, İslâmâbâd 1982, s. 43-74; Aharon Layish, "The Fatwa as an Instrument of the Islamization of a Tribal Society in Process of Sedentarization", *BSOAS*, XLIX/3 (1991), s. 449-459; Muhammed ez-Zuhaylî, "Fetva ve Takva" (trc. Mustafa Ateş), *Diyanet Dergisi*, XXIX/1, Ankara 1993, s. 95-104; Necdet Sakaoğlu, "Toplum Tarihi İçin Zengin Bir Kaynak: Fetva Mecmuaları", *Toplumsal Tarih*, 1/4, İstanbul 1994, s. 47-48; Ebül'ulâ Mardin, "Fetva", *İA*, IV, 582-584; E. Tyan — J. R. Walsh, "Fatwā", *EI²* (İng.), II, 866-867; Pakalın, I, 615-621; *Mv.Fİ*, V, 174-279; Jeanette A. Wakin, "Fatwā", *Dictionary of the Middle Ages* (ed. J. R. Strayer), New York 1989, V, 30-32.

FAHRETTİN ATAR

FETVA EMİNİ

(bk. FETVAHÂNE).

FETVAHÂNE

(فتوى خانه)

Osmanlı Devleti'nde meşihat makamı içerisinde fetva işlemlerini yürütmekle görevli birim.

İlk defa Kanûnî Sultan Süleyman devrinde, Zenbilli Ali Efendi'nin şeyhülislâmlığının son dönemlerinde fetva işlemlerini takip etmek için fetva emini başkanlığında kurulduğu belirtilmekteyse de bâb-ı fetvâ da denen şeyhülislâmlık içerisinde doğrudan fetvahâne adı altında bir resmî dairenin teşkil edildiğine dair devrin kaynaklarında herhangi bir bilgi yoktur. Öte yandan fetvahâne bazı kaynaklarda, "şeyhülislâm dairesinde müftülerle şer'iyye mahkemelerinin mercii olmak üzere ayrı bir daire halinde tesis olunan iftâ müessesesinin adı" şeklinde tarif edilmektedir (Pakalın, I, 621). Ancak bu birimin müftü ve şer'î mahkemeler yanında, başta padişah olmak üzere bütün resmî ve gayri resmî kişilerin her türlü dinî-hukukî sorusuna cevap hazırlayıp şeyhülislâmın onayına sunan bir daire olduğu göz önüne alınırsa bu tanımın kapsam bakımından yetersiz olduğu görülür.

İftâ teşkilâtının genel anlamdaki tarihî gelişim süreci bir yana (bk. **FETVA; ŞEYHÜLİSLÂM**), Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren halkın dinî problemlerinin halledilebilmesi için daha sonra şeyhülislâmlık adını alan müftülük müessesesi var olmuştur. İlk Osmanlı müftüsünün kim olduğuna dair farklı görüşler bulunmakla birlikte (Mecdî, s. 20-21, 47-53; Atâ Bey, I, 34; Pakalın, III, 349; Repp, s. 73, 91, 112-113) bu makama geldiği ileri sürülen kişiler arasında tarih itibariyle en geç dönemde yaşamış olan Molla Fenârî'nin ilk müftü olduğunun (828/1424) kabul edilmesi halinde, resmî ve gayri resmî kişilerin dinî meselelerini sorup cevap aldıkları bir memuriyetin varlığı onun müftülük tarihine kadar götürülebilir. Ancak bu kurum için ilk dönemlerde ayrı bir yer tahsis edilmemiş, şeyhülislâmlar oturdukları konakların selâmlık kısmında, burası uygun değilse geçici olarak kiraladıkları konaklarda vazifelerini icra etmişlerdir. Bazı kaynaklarda, Şeyhülislâm Ebûishak İsmâil Efendi'nin 1130'da (1718) azledilmesinden sonra bu göreve tayin edilen Yenişehirli Abdullah Efendi'nin Edirne'de "sadr-ı fetvâ olanlara mahsus olan